

### Пайдаланған әдебиеттер:

1. Р.Конквест. Большой террор / Пер.с англ. Л. Владимировой, худ. В. Решетов. – Нью Йорк. 1968. – 416 с.
2. Ферретти М. Расстройство памяти: Россия и сталинизм // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. 2002. № 5. С. 40-54.
3. Р.А. Медведев. О Сталине и сталинизме. – М.: Прогрес, 1990. - 488 с.
4. Роговин В. Власть и оппозиция. - М., 1993. – 400 с.
5. Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. М, 2003. С.78 - 114 и др.
6. Стецовский Ю. История советских репрессий: В 2-х томах. Т.2, - М., 1997. – 600 с.
7. Кудрявцев В., Трусов А. Политическая юстиция в СССР. -М.: Наука, 2000. – 364 с.
8. Соломон П. Советская юстиция при Сталине. - М., 2008. – 462 с.
9. Наумов Л. Сталин и НКВД. – М., 2010. – 601 с.
10. Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии, 1936-1938 гг. - М., 2010. – 430 с.
11. Петров Н.В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934- 1941. М.: Звенья, 1999. – 502 с.
12. Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 -1953). М., 2006. – 479 с.
13. Рожнёва Ж.А. Политические судебные процессы в Западной Сибири в 1920 - 1930-е гг.: Дис. канд. ист. наук. 07.00.02 / Том. гос. ун-т. - Томск, 2003. – 24 с.
14. Омарбеков Т.О. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001. – 404 б.
15. Азалы кітап-Книга скорби / Батыс Қазақстан обл.. Мұрағаттар басқарамасы: Құраст.: А.Ж.Карин, В.А.Иночкин. - Орал: Полиграф-сервис, 2001.
16. Махат Д.А. Қазақ зиялыларының қасіреті. – Алматы, 2001. - 293 б.
17. Алтынбекова П. Ақиқат пен қасірет 1933-1938 жж. Дерекнама. – Астана: Елорда, 2001. – 200 б.
18. Жамсултанова Г.А. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима (20-е начало 50 годов). Автореф. дисс. к.и.н: 07.00.02. – Караганда, 1999. – 32 с.
19. Орынбаева Д.Ш. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.: сравнительно-исторический анализ проблемы: Автореф. Дисс. к.и.н. – Алматы, 1999. – 180 с.

### **XX ҒАСЫРДЫҢ І ЖАРТЫСЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН – СҮРГІН ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖЕКЕ БАСЫНЫҢ ҚҰЖАТТАРЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ**

*Тәңірберген Р.Б., магистрант  
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті  
Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы*

Көптеген ғасырлардан бері әлемдік тарих «депортация» немесе «күштеп жер аудару» мысалдарының көптегенін біледі. Египеттегі, Вавилондағы және ескі өсиет диаспорасының басқа елдеріндегі еврейлердің «арнайы қоныс аударушыларының» өмірінен тандалған эпизодтарды сипаттауға негізделген ескі Өсиеттің оқиғалар тізбегін еске түсіру жеткілікті.

Мысалы, біздің заманымызға дейінгі III ғасырда материктің екінші жағында қытай императоры Цин Шихуанди 500-ге жуық ғалымды өлтіріп, Қытайдың солтүстігінен оңтүстігіне жүздеген мың отбасын күштеп көшірді. Мәжбүрлі қоныс аудару инк тайпаларында да болған.

Африка материгінен Америка құрлығына құлдыққа алынған қара нәсілділердің құрлықаралық «қоныс аударуы» мен КСРО – дағы Сталиндік кезеңге тән «күштеп жер аудару» мен Мао кезеңіндегі Қытайдағы «ауылға бет бұру» науқаны арасында көптеген ұқсастықтар бар екені анық. Ғасырлар бойы мәжбүрлі көші-қонды қолданудың қозғаушы мотивтері түбегейлі өзгерістерге ұшыраған жоқ: олардың артында саяси және прагматикалық факторлардың бір немесе басқа үйлесімі тұр [1, 60 б.].

Солардың ішіндегі ауқымды факторлардың бірі ретінде саяси мотивті мысалға келтіруге болады. Көтерілістердің алдын алу, наразылықты жою, наразылықты әлсірету немесе сөндіру, көшіру немесе қоныстандыру аймақтарын азды-көпті біртектес ету және т. б. Бірақ экономикалық фактордың рөлі де орасан зор және уақыт өте келе ол бастапқы саяси импульске көлеңке түсіреді: арзан (немесе одан да жақсы-тегін, дәлірек айтқанда, дерлік тегін) күштеп жер аудару субъектісінің қалауы бойынша оған қажетті уақытқа ауыстырылған жұмыс күші. Мысалы, мәжбүрлі көші-қон мен тарихи катаклизмдердің әлемнің арасындағы байланыс айқын көрінеді.

Кеңес билігі депортация немесе күштеп жер аудару сияқты іс-шараларға тек 1930 жылдары ғана кірісті деген пікір бар. Шын мәнінде, олар большевиктер билігінің алғашқы жылдарында, азаматтық соғыс толығымен басталған немесе аяқталған кезде атап өтілді.

Солтүстік Кавказдың батыс бөлігінде ол бір жағынан «ақ» казактар мен оған одақтас осетиндердің, екінші жағынан, большевиктермен одақтасудың арқасында жерді өз пайдасына қайта бөлуді аңғалдықпен есептеген Вайнах жерсіз кедейлерінің көпжылдық қарсыласуымен алдын-ала анықталды. Бұл рухтағы алғашқы шешімді Терек облысы кеңестерінің съезі қабылдады. 1918 жылдың сәуір-мамыр айларында: төрт ауыл — Тарская, Сунженская, Воронцово – Дашковская және Фельдмаршальская көшіру жоспарланған болатын. Ал, 1919 жылы 24 қаңтарда РКП(б) орталық комитеті — Бүкілресейлік деңгейде – еріксіз қоныс аудару тәсілдерінің бірі болып табылатын келіспеушілік туралы директиваны қабылдаған болатын [1, 70 б.].

Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасының үкіметі 1920 – 1940 жылдардағы қуғын-сүргінге ұшыраған құрбандарды толығымен ақтауға назар аударып отыр. Қуғындауға ұшыраған азаматтардың толық базасын құруды мақсат етіп отыра, Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы Жарлығына сәйкес саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды. Мемлекеттік комиссияның негізгі міндеті саяси қуғын-сүргін құрбандарын заң алдында және саяси тұрғыдан ақтау болып табылады.

Қазақстанда тұратын әр этникалық топтардың өз тарихы бар. Ол этникалық топтардың тарихи отаны мен екінші отаны Қазақстан бір-бірімен тығыз байланысты және бір тұтастыққа айналды. Олар үшін Қазақстан уақытша тұратын орын ғана емес, мұнда олар өздеріне және ұрпақтарына отан тапты. Кезінде күштеп жер аударылған Қазақстан Республикасында тұратын халықтар арасында лайықты орын алады [2, 43 б.].

XX ғасырдың бірінші жартысы отандық тарихтың ең күрделі кезеңдерінің бірі – КСРО халықтарының Қазақстанға күштеп жер аударылуы. Төңкерістен кейін өз позициясын нығайта отырып, Кеңес республикасының билігі қолайсыз халықтарды қоныстанған жерлерден мәжбүрлеп шығаруды белсенді түрде қолданды. Бұл халықтарды күштеп жер аудару сталинизм қылмысы болып саналады. Бұл мақала деректерге сүйене отырып жазылды.

Қазіргі таңда Қазақстанға КСРО халықтарының күштеп жер аударылуының негізгі екі кезеңге бөлуге болады деп ойлаймыз. Олар:

1. Соғысқа дейінгі күштеп жер аудару (1936 – 1941жж)
2. Соғыс уақытындағы күштеп жер аудару (1941 – 1944 жж)

1930-шы жылдардың бірінші жартысында халықтарды Қазақстанға күштеп жер аударудың бірінші толқыны басталды. Бұл кулактармен күресу қажеттілігімен негізделген шара болды.

XX ғасырдың 30 жылдарының екінші жартысында көші – қон ағындары күрт жанданды. Осы уақытта халықтарды мәжбүрлеп көшіру саясаты белсенді түрде тарала бастады. Күштеп жер аударудың негізгі критерий этникалық сипатта болды [3, 36 б.].

Қарағанды облысының аумағына күштеп жер аударылған халықтар туралы деректерді Қарағанды облысының мемлекеттік архивінің «Кеңес мемлекеті халықтарының депортациясы және репрессиясы» жеке текті құжаттар фондында сақталған жеке бас құжаттарынан қарастырса болады.

Бауэр Анна Корнеевна 25 қыркүйек 1919 жылы туған, ұлты – неміс. Қарағанды облысы Саран қаласы, Крылов көшесі, 32-үйде тұрады.

«Мен Қазақстанға жер аударылғанға дейін Украинаның Донецк облысында, Александровка поселкесінде колхозда тұрдым. Бізге келіп, соғыс басталғанын айтқан кезде көкөніс бақшасында болған едік. Содан кейін барлық неміс отбасылары өз үйлерінен шығарыла бастады. Алдымен әскери киімдегі адамдар әкемді алып кетті, содан кейін анам екеуімізге жинал деп айтты (біз отбасында жеті бала едік). Олар өздерімен бірге ештеңе алмасын деп ескертті (заттар да, тамақ та). Олар бізді 2 күнге ғана алып кететінін және бізді тамақтандыратынын айтты. Бұл оқиға 1941 жыл болды».

«Барлығымыз вагондарға (мал тасымалдайтын) отырғызылып, Қазақстанға жөнелттік. Вагондар адамдарға толы болды, барлығы аш болған еді. Бізде барлығына бір дөңгелек нан болды (анам оны үйден алып үлгерген еді). Пойыз жолда үнемі бомбаланған елі. Біз бомбаланған кезде орманда болдық, адамдар вагондардан жүгіріп шығып, орманда жасырынып жүрді. Артында тек еврей халқы отырған вагоны болды, ол үнемі бомбаланды. Менің тәтемнің психологиялық аураға ұшыраған баласы болғаны есімде, ол станцияларда қатты айқайлады және вагонға кіргісі келмеді.

Бізді Павлодарға, Жомарт совхозына алып келді. Бұл колхоз Ертіс маңында болды. Поездан түскен кезде кеш болған еді. Біз бәріміз таза жерге жаттық, ал таңертең ояғанда қар жауған екен. Бұл сол жылы түскен алғашқы қар болды. Менің жиенім сол түні қатып қалды. Содан кейін бізді қазақ үйіне жіберді. Ол өте суық болды және біз аш болдық. Анам қатты ауырды. Мен қатып қалмас үшін қамысты кесіп тастап, от жақтым. Мен қазақтарға бардым, күні бойы ұн илеп, бұл жұмыс үшін маған қазақтар айран берді. Мен жай ғана жасырын тамақтандым, бұл ұн өте дәмді болды. Бірде мен өрістегі бидай қалдықтарын қалтама жинадым. Ал әскери киімдегі адам бәрін көріп, мені ұрлап алғаным үшін бөлімшеге апарды. Ал менің бір ағам болды сал болып қалды. Оның қолы жоқ еді, қазақтар оған нан берді, ал бізге айран берді. Ал менің тағы бір ағам шопан болып жұмыс істеді, ол кезде небәрі 9 жаста еді, қазақ тілінде жақсы сөйледі. Және оны бәрі құрметтеді. Бізді жібермес бұрын Украинада астық пен ешкілерді колхозға тапсырып, бізге анықтама бердік. Және ол осы анықтамамен бізге тамақ беру үшін ауданға барды, бірақ ештеңе оралмады. Бірақ ол сондай қыңыр, күрескер, батыл болды және тағы бір рет үстелді қағып: «сен не істеп жатырсың? Олардың бәрі аш». Бұл жолы ол маған өлі қойларды әкелді. Бірақ ол кезде біз бұл етке өте қуаныштымыз. Анам 1942 жылы қайтыс болды, бір аптадан кейін ағасы, бір айдан кейін басқа ағасы. Менің кіші қарындасым қазақ отбасында тұрып, олардың сенімін қабылдап, тілін үйренді (ол кезде ол әлі кішкентай еді). Мен бүгінгі күнге дейін өмір сүрген ең үлкені болдым. Көп ұзамай мені және 2 ағамды еңбек армиясына алып кетті. Тоғыз жасар ағам сол жерде аяғын қатырып, совхозға оралды, оған анықтама берілді. Кейінірек оны алу үшін әлі де келді. Бірақ қазақтар оны бермеді, «оның анықтамасы бар» деді. Еңбек армиясына екінші ағасы әкемізбен кездесті (ол бұрын жер аударылған). Әкем сол жерде қайтыс болды. Ағасы барлық өлгендерді суға батырып, үйіп, шұңқырға апарғанын айтты (егер қолы немесе аяғы көрінсе), содан кейін оларды өртеп жіберді. Ағасы әкесін жерлегісі келді, бірақ оған берілмеді, атыла бастады» [4, 1 б.].

«Мен Қарағанды қаласында еңбек армиясында 4 жыл жұмыс істедім, едендерді жудым. Мен асханада жұмыс істегім келді, бірақ олар мені қабылдамады. Бірде менің артымнан бір досым келіп, мені асханаға алып кетті, мен: «олар мені алмайды» дедім. – «олар қазірдің өзінде алады» деді. Мені сол жерде тамақтандырды, жақсы жұмыс істеп

жатқанымды көріп, тастап кеттім. Онда біз түрмедегідей бақылауда жүрдік. Мен әлі күнге дейін түрмелер мен аймақтарды өзімді қатты жаман сезінемін. Біз бәріміз сол кезде комендатура астында өмір сүрдік. Бізде комендант жаман болды, ал коменданттың көмекшісі жақсы адам болды. Мен безгекпен ауырдым, өзімді жаман сезіндім, кір жууым керек еді, дымқыл кірге жатып, не болғаны есімде жоқ. Оянған кезде менің кеудеме ілулі тұрған әмиянымды ұрлап алғанымды көрдім. Онда менің карточкам болды, онда мен асханада тамақ пен ине жіптерін алдым, Мен түнде жамылып, киім тігетінмін. Мен тамақсыз қалдым. Коменданттың көмекшісі мені аяп, сорпа алуымды айтты».

«Мен сенімімді сақтадым. Менің өмірімде тек Құдай маған аман қалуға көмектесті. Менде әрқашан ішкі сенім болды. Бірақ мен бұл туралы ашық айтқан жоқпын. Уақыт осындай болды. Отбасында барлық мерекелер тойланды. Біздің пасха, Рождество және кеңестік мерекелер».

«Соғыстан кейін мен күйеуіммен кездесіп, тегім Бауэр болдым (қыз кезіндегі тегім Дик). Біз совхозда тұрып, күндіз мал бағатынбыз, түнде күйеуім бақты. Күйеуім қолын қатырып, саусақтарын жоғалтты. Оның бір қолында 2 саусақ, екінші қолында 1 саусақ қалды».

«Мұнда Саран қаласында күйеуім екеуіміз № 106, № 101 шахтада жұмыс істедік. Мен моншада жұмыс істедім (25 жылдық тәжірибем бар). Мен құрметті қызметкермін, сонымен қатар алғыс хат алғанмын. Украинаға оралуға ниет болған жоқ».

Қазақ халқы мен үшін көп жақсылық жасады. Сол 1941 жылы мен аяқ киімсіз келгенімде, олар маған киім кешек берді. Менің анам байлардың қабіріне жерленді, өйткені олар менің ағамды қатты құрметтеді» [4, 2 б.].

Плотникова Софья Сигизмундовна, 9.02.1940 жылы туған, ұлты-поляк, Қарқаралы қаласында Байтұрсынов көшесі 15 мекен-жайында тұрады.

Плотникова Софья Сигизмундовнаның анасы – Ефименко Ольга Леонтьевна 1905 жылы Смоленск қаласында туған, әкесі – Щепеняк Сигизмунд Валентинович 1887 жылы Мәскеу қаласында туған. Ата – анасы 1935 жылы Киров өлтірілгеннен кейін қамауға алынып, «тыңшылық» жасағаны үшін бес жылға сотталды, бүкіл мерзімін Қарағандыдағы саяси тұтқындар лагерлерінде өткізді. Екеуі де Қарағанды құрылысында жұмыс істеді. 1940 жылы қамау мерзімі аяқталғаннан кейін ата-анасы Қарқаралы қаласында тұрақты тұруға жіберілді, мұнда олар өмірінің соңына дейін өмір сүрді. Анасы үй шаруасындағы әйел, әкесі қайтыс болғанға дейін қалалық кеңесте құрылыс технигі болып жұмыс істеген. Сталин қайтыс болғаннан кейін ата – аналары ақталды: анасы – 1951 жылы, әкесі-1956 жылы.

Қарқаралыда 1955 жылға дейін мемлекет ұсынған коммуналдық пәтерлерде тұрды. 1955 жылдан бастап К. Маркс көшесі 9 мекен-жайында тұрған. Софья Сигизмундовна 1958 жылы мектепті бітіргеннен кейін № 2 орта мектепте алдымен кітапханашы, содан кейін бастауыш сынып мұғалімі болып жұмыс істей бастады.

Софья Сигизмундовнаның ата-анасы атеистер болған және Құдайға сенбеген. Әкесі мен анасының достары әр түрлі ұлт өкілдері болды: украиндар, татарлар, финдер, латыштар, грузиндер, немістер, қазақтар. Әкесі мен шешесі қазақ тілін жақсы түсінген. Сонымен қатар поляк, француз, неміс тілдерін білді. Отбасында кеңес заманындағы мерекелер және туған күндермен атап өтілген. Бос уақытын отбасында және табиғатта өткізіп отырған.

Ұлы Отан соғысы туралы радиодан білген. Әкесі бірден әскери комиссариатқа барған, бірақ соттылығына байланысты оны соғысқа алмаған. Софья Сигизмундовна майданға жылы заттармен сәлемдемелер жинап, әскери комиссариатқа апарып отырған. Үй ішінде радио үнемі қосылып тұрды, майданнан хабарламалар күтті, өйткені ағайындары Смоленскте фашистердің қолына түсіп қалған. Анасының ағаларының бірі қайтыс болды, әкесі де қайтыс болған, екі ағасы соғыстан жарақат алып оралған, бірақ қазір олар да тірі емес.

Әкесі мен анасының үкіметтік наградалары болған жоқ. Софья Сигизмундовнаның өзінде тың жерлерді игеру медалі, Еңбек ардагері медалі және бірнеше грамоталар бар. Балалары орта арнаулы және жоғары білім алған. Софья Сигизмундовнаның ата – анасында Отанына оралу әрекеттері болған. Бірақ үкімет оны жүзеге асырудан бастартқан. Алғашқы әрекеттер 1940 жылы, содан кейін 1953 жылы болған.

Софья Сигизмундовнаның айтуы бойынша, Қазақстан Менің Отаным, менің балаларым мен немерелерім осында тұрады және өзі де Қарағандыда дүниеге келген.

Мен жер аударылғандармен алғаш рет 1946 жылы Батыс Украинадан украиндар Қарқаралыға әкелінген кезде кездестім-бұл негізінен әйелдер мен балалар.

Жаз мезгілі болды және олар қираған мешіттің жанында жүк көліктерінен түсірілді (ол кезде қираған), ал біз балалар бәріміз қарап жүгіріп, алып жүрдік кім не істей алады, нан, су, жұмыртқа (ата-анамыз бізге берген), көптеген адамдар тамақ әкелді. Содан кейін бұл адамдар колхоздарға жеткізілді. Содан кейін мен олардың балаларымен мектепте дос болдым, ересектермен сөйлестім, олардың кейбіреулері қазір қалада тұрады, мен олармен қарым-қатынас жасаймын, қарым-қатынас достық» [5, 18 б.].

Қорыта айтқанда, халықтарды күштеп жер аудару мәселесі күрделі және көп векторлы болып табылады. Қарағанды облысының мемлекеттік архивінде әртүрлі этностардың Қазақстан аумағына күштеп жер аудару тарихын, арнайы қоныс аударушылардың күнделікті өмірін, олардың тұрмыс проблемалары мен қиыншылықтарын, қоныстануын, жұмысқа орналасуын және т.б. ашатын деректі материалдардың базасы бар. Республиканың барлық халқы сияқты, күштеп жер аударылған халықтарда сол кезде азық-түлік пен тауарларға өте мұқтаж болды. Арнайы қоныс аударушылар қиын жағдайда аурудан және аштықтан қайтыс болды. Адамдарды көшіру және барлық мәжбүрлі акциялар ауыр соғыстан шаршаған мемлекет тарапынан үлкен шығындарды талап етті. Сондықтан көптеген адамдарды бір уақытта орналастыру республиканы қамтамасыз етуді қиындатты, онсыз дағдарысқа ұшыраған өнеркәсіптік және азық-түлік ресурстары жоқ.

Мұрағаттық құжаттар көрсеткендей, күштеп жер аударылған халықтардың өмірі күшейтілген реттеуге ұшырады: олардың құқықтары мен бостандықтары айтарлықтай қысқартылды. Халықтарды Қазақстан аумағына мәжбүрлеп жер аудару осы этностардың этникалық, саяси, экономикалық және мәдени дамуындағы бетбұрыс болды. Дереккөздерді талдау арнайы қоныс жағдайында Қарағанды облысының аумағындағы күштеп жер аударылған халықтардың өміріне байланысты мәселелердің барлық спектрін зерделеуге мүмкіндік берді. Мұрағат материалдары өткеннің объективті бейнесін қалпына келтіруге негіз болады [6, 45 б.].

Сол кездегі қиын жағдайларға қарамастан, қоныс аударушыларға барлық көмек пен қолдау көрсеткен облыс халқын ерекше атап өткен жөн. Жергілікті халықтың қолдауының арқасында күштеп жер аударылған халықтар өмірден айырылғаннан кейін еңбек қызметіне тартылып, Қазақстанның жағдайына бейімделді.

#### **Пайдаланған әдебиеттер:**

1. Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М.: Мемориал, 2001. – 328 б.
2. Из истории депортаций. Казахстан. 1935-1939 гг. Сборник документов. Т2. – Алматы: LEM, 2014. – 740 б.
3. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956) Сборник документов. Алматы: ТОО Издательский дом Казахстан, 2000. - 344 б.
4. ГАКО Ф. 1500 - Оп 1. - Д. 41
5. ГАКО Ф. 1500 - Оп 1. - Д. 38
6. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы, 2000. – 256 б.